

Jurisprudential Rules Related to Responsibility Development in Virtual Space with Emphasis on the Rule of Ignorant Guidance

Zahra Taheripour (Ph.D.)¹

 0000-0000-0000-0000

Abstract

The rules of jurisprudence, in contrast to the rules of principle, are the rules that flow in all chapters of jurisprudence and used in divining minor rulings. Meanwhile, some jurisprudence rules explain the Islamic society people's responsibility towards each other. The main question of this study refers to what these rules are and based on which proof these rules can be deduced? The research method of the current study is descriptive analytical research. The comprehensive data comes from Quran verses, hadiths and the jurists' quotes. According to some verses and hadiths, the rule of ignorant guidance is a jurisprudential rule that creates responsibility. One of the important applications of this rule is in virtual space which makes the scholars committed and responsible towards the users of this space. Any neglect of this responsibility due to the special features of virtual space on one hand and the lack of sufficient and necessary information among its users on the other hand will cause losses for both scholars and society.

Keywords: Jurisprudential rules, Guidance rules, cyber space, Jurisprudential rules, Guidance rules.

1- PhD in Islamic Studies, Payam Noor University, Tehran, Assistant Professor at Refah Faculty, Tehran.
z.taheripour@yahoo.com

قواعد فقهی مرتبط با ایجاد مسئولیت در فضای مجازی با تأکید بر قاعده ارشاد جاهل

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵

زهرا طاهری پور^۱

چکیده

قواعد فقهی در مقابل قاعده اصولی، قواعدی هستند که در تمام ابواب فقه جریان دارند و در استنباط احکام جزئی به کار می‌روند. در این میان برخی از قواعد فقهی تبیین‌کننده مسئولیت افراد جامعه اسلامی نسبت به هم هستند. سؤال اصلی پژوهش این است که این قواعد کدامند و طبق چه ادله‌ای می‌توان این قواعد را استنباط کرد؟ روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و جامع اطلاعات تمام آیات، روایات و اقوال فقها است. قاعده ارشاد جاهل طبق برخی از آیات و روایات قاعده فقهی مسئولیت‌ساز می‌باشد. یکی از کاربردهای مهم این قاعده در فضای مجازی است. طبق این قاعده، عالمان نسبت به کاربران این فضا متعهد هستند و هرگونه غفلت از این مسئولیت با توجه به ویژگی‌های خاص فضای مجازی از یک‌سو و نبود اطلاعات کافی و لازم در کاربران آن از سوی دیگر موجب خسران برای عالمان و هم برای جامعه خواهد شد.

واژگان کلیدی

قواعد فقهی، قاعده ارشاد، فضای مجازی، جاهل، مسئولیت.

۱- استادیار دانشکده رفاه تهران، تهران، ایران.

مقدمه

دین اسلام به عنوان آخرین دین آسمانی باید پاسخگوی نیازها و مسائل جدید که از آن به عنوان مسائل مستحدثه نیز یاد می‌شود، باشد. در هر دوره و عصری بشر با موضوع‌های نوپدیدى مواجه می‌شود که نمی‌توان دیدگاه شریعت در مورد آن پدیده و نحوه تعامل صحیح در چهارچوب دین را نادیده گرفت. خاصه زمانی که این موضوع جدید از مسائلی است که تمام زوایای مختلف اندیشه و رفتار آدمی را تحت تأثیر قرار داده و سبک زندگی متفاوتی برای انسان ایجاد کرده باشد، به نحوی که فصل جدیدی در تاریخ بشر گشوده شده که کاملاً متمایز از گذشته است؛ زیرا انسان در دو دنیای متفاوت زندگی می‌کند.

در گذشته نه‌چندان دور، زندگی آدمی در فضایی کاملاً واقعی و محدود خلاصه می‌شد و بشر هیچگاه تصور نمی‌کرد که روزگاری به‌مدد پیشرفت فناوری نوین اطلاعاتی جهان دیگری بر رویش گشوده شود که تفاوت‌چندانی با حضور در دنیای واقعی ندارد. فضای مجازی موضوع نوپیدای اثر حاضر است که برخلاف نامش امری واقعی و برخوردار از عینیت و واقعیت است. گستره و حضور فضای مجازی در زندگی بشر امروزه چنان ضروری و مسلم شده که دیگر نمی‌توان آن را نادیده انگاشته و به‌هیچ‌وجه قابل حذف و چشم‌پوشی هم نیست. رشد سریع و فراگیر فضای مجازی تمام نظام‌های جامعه انسانی و بنیادی‌ترین مسائل زندگی فردی و خصوصی انسان را تحت تأثیر خود قرار داده است. بی‌توجهی به مسئولیت‌خطیر افراد جامعه اسلامی نسبت به نحوه مواجهه با این فضا با وجود تأثیرهای شگرف و گسترده آن غفلی عظیم به‌شمار می‌آید. در آیات متعددی از جمله سوره اعراف آیه ۹۶، سوره آل عمران آیه ۷۷، سوره احزاب آیه ۱۵، سوره صافات آیه ۳۴ بر اهمیت تعهد و مسئولیت انسان‌ها و از جمله پیامبران تأکید شده است. در حدیثی پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كَلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ وَ الْأَمِيرُ الَّذِي عَلَى النَّاسِ رَاعٍ وَ هُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ وَ الرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَ هُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُمْ وَ الْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ بَعْلِهَا وَ وُلْدِهِ وَ هِيَ مَسْئُولَةٌ عَنْهُمْ وَ الْعَبْدُ رَاعٍ عَلَى مَالِ سَيِّدِهِ وَ هُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُ إِلَّا فَكُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كَلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ»؛ دانید که همه شما مسئولید و همه شما نسبت به زیردستانش بازخواست

می‌شود. فرمانروای مردم، مسئول مردم است و نسبت به زیردستانش بازخواست می‌شود. مرد، سرپرست خانواده است و نسبت به آنان، بازخواست می‌شود. زن، مسئول خانه شوهر و فرزندان اوست و در برابر آنان، بازخواست می‌شود. برده، مسئول مال مالک خود است و در برابر آن، مسئول است. پس بدانید که همه شما مسئولید و همه‌تان در برابر زیردستان خود، بازخواست می‌شوید (ورام بن ابی فراس، ۱۰۴۱ق، ج ۱، ص ۶۶).

طبق آیه قرآن چشم و گوش و قلب انسان مورد سؤال قرار خواهد گرفت (اسراء/آیه ۳۶) و هیچ‌کس بار مسئولیت و گناه دیگری را به دوش نخواهد کشید (فاطر/آیه ۱۸). با چنین تأکیدهایی که نسبت به وظیفه انسان در جهان هستی وجود دارد، چطور می‌توان از مسئولیت تک‌تک افراد جامعه اسلامی نسبت به شرایط موجود غفلت کرد. درحالی‌که کوتاهی و غفلت ما خسارت و خسران جبران‌ناپذیری بر پیکره جامعه وارد می‌کند. فضای مجازی نیز جزء لاینفک زندگی انسان معاصر شده و تمام اقشار جامعه را مجذوب خود ساخته درحالی‌که همچنان بسیاری از سواد تعامل با این فناوری نوین بی‌اطلاع و یا کم‌اطلاع هستند؛ لذا هر یک از ما مسئولیم ضمن هدایت صحیح انسان‌ها به سوی خدای متعال و عبودیت و بندگی که غایت خلقت بشر است، از این محصول عصر حاضر برای نشر فضایل و خوبی‌ها بهره ببریم.

در مورد پیشینه پژوهش می‌توان به مواردی همچون بررسی حکم ارشاد جاهل از منظر فقه تربیتی اثر علیرضا اعرافی و سیدعنایت‌الله کاظمی و بررسی و تحلیل عقلی حکم ارشاد جاهل در اصول اعتقادی از مصطفی خدادادنژاد و روح‌الله خدادادی همچنین بررسی فقهی قاعده ارشاد جاهل و نقش آن در تربیت فرزند از محمدحسن گلی شیردار و امین سلگی اشاره کرد.

در پژوهش فرارو در پی آن هستیم که قاعده مرتبط با مسئولیت انسان در فضای مجازی را مبتنی بر اله و مستندات بیابیم. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در میان قواعد فقهی، قاعده ارشاد مسئولیت انسان را در برابر فضای مجازی به‌خوبی تبیین می‌نماید.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و به شیوه توصیفی - تحلیلی و با بررسی آیات قرآن،

روایات و منابع اسلامی به روش کتابخانه‌ای مطالعه شده است. محقق با بررسی کتاب‌ها، مقالات، تارنماها و مرتبط با عنوان پژوهش به بررسی و تحلیل موضوع پرداخته است. از این رو جامعه تحلیلی تمام منابع مرتبط با موضوع پژوهش بوده است و حجم نمونه همه منابع در دسترس بوده است. محقق با در نظر گرفتن مسئله پژوهش و برای یافتن پاسخ سؤال اصلی به گردآوری داده‌ها و تحلیل اطلاعات با در نظر گرفتن عناوین اصلی و فرعی فیش‌برداری کرده است. پس از آن‌ها فیش‌ها بر اساس نظم منطقی طبقه‌بندی و مورد ارزیابی و بررسی قرار گرفته و با بهره گرفتن از تحلیل منطقی مطالب به توصیف داده‌ها پرداخته شده است.

۱- مفهوم‌شناسی

۱-۱- مسئولیت

مسئولیت به معنای پاسخگو بودن و مورد بازخواست قرار گرفتن است. در کتب لغت مسئولیت را مترادف با موظف بودن و یا متعهد بودن به انجام عمل نوشته‌اند (دهخدا، ۱۳۹۰، *ذیل واژه مسئولیت*). مسئول کسی است که فعلی بر عهده دارد که اگر به آن عمل نکرد مورد بازخواست قرار خواهد گرفت (عمید، ۱۳۸۰، *ذیل واژه مسئولیت*).

جهان‌بینی اسلامی مبتنی بر توحید است. در این جهان‌بینی، نظام هستی از یک مشیت حکیمانه پدید آمده است. انسان به‌عنوان اشرف مخلوقات به جهت برخورداری از عقل و اراده متصف به مقام خلیفه الهی گردیده است؛ لذا وظیفه و رسالت خاصی دارد او مسئول خودسازی و اصلاح جامعه خود است. چنین نگرشی به جهان‌بینی به زندگی و حیات آدمی روح و معنا می‌دهد؛ زیرا انسان در مسیر کمالی قرار خواهد گرفت که بی‌انتهاست. جهان‌بینی توحیدی تنها جهان‌بینی است که انسان را از سقوط در دره هولناک پوچ‌گرایی نجات می‌دهد و او را متعهد و مسئول در مقابل یکدیگر قرار می‌دهد. تعهدآوری و مسئولیت‌سازی جهان‌بینی دینی فرد را در عمق وجدان و ضمیر متعهد کرده مسئول خویش و جامعه قرار می‌دهد (مطهری، *بی‌تا*، ص ۱۷). انسان مسلمان خود را در سرنوشت دیگران و دیگران را در سرنوشت خود مؤثر می‌داند. نگاهی بر تعالیم اسلامی

حاکمی از جامعیت مسئولیت انسان است. او در برابر خود، دیگران و حتی سایر موجودات مسئول است و همه اینها در ذیل مسئولیت در برابر خداوند معنا پیدا می‌کند.

۱-۲- فضای مجازی

فضای مجازی از دو مفهوم فضا و مجاز تشکیل شده که در واقع محیطی به وجود آمده از شبکه‌های برخط رایانه‌ای است که به مبادله اطلاعات با یکدیگر می‌پردازند. این فضا شامل فرهنگی است که میان کاربران ایجاد می‌شود (امامی، ۱۳۹۶، ص. ۳۸).

آنچه که با روش زیست و تفکر مرتبط با فناوری نوین اطلاعاتی در ارتباط باشد سایر نامیده می‌شود و به فضای رایانه‌ای که سازنده فضای جغرافیایی مجازی است فضای سایبرنتیک یا فضای مجازی می‌گویند. با ظهور فضای سایبرنتیک مجاز جانشین واقعیت شد و به این علت فضای مجازی نامیده شد که حضور قابل لمس فیزیکی یا واقعیت مادی و محسوس ندارد. این فضا انتقال سریع و آنی داده‌ها را ممکن می‌سازد و فاصله‌های زمانی و مکانی را از بین می‌برد. سعیدرضا عاملی در تعریف عصر جدید می‌نویسد: «جهان فعلی دنیایی است که آدمی را با دو جهان موازی روبرو کرده است. جهان واقعی و جهان مجازی، جهان اول جهانی است که در آن زیست و فعالیت اجتماعی عینی جریان دارد جهانی دوم جهانی است که انسان را در مواجهه با واقعیت‌های مجازی قرار می‌دهد. در جهان موازی انسان با سرزمینی بی‌مرز و چندفرهنگی و درعین حال برخوردار از فضای واحد روبروست. جهانی دوم جهانی با قاعده‌های خاص و درعین حال خالی از هر نوع قانون و ضابطه عقلانی است. جهان مجازی جهانی است، با جهت‌گیری‌های مشخص درعین حال فارغ از هر نوع جهت‌گیری ماندگار و هزاران ویژگی متضاد که هم در این جهان مشخص شده و هم در جهان واقعی موجب تولید تضاد و تناقض و امور متزاحم می‌شود» (عاملی، ۱۳۸۲، صص. ۱۴۴-۱۴۵). «این دو جهان همچون دو قلوهای به هم چسبیده در تعامل با یکدیگراند و بدون هم استمرار حیات اجتماعی آنها ممکن نیست. دو واقعیت در جریان است واقعیت طبیعی و واقعیت مجازی» (عاملی، ۱۳۸۲، ص. ۳۲).

از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین ویژگی‌های فضای مجازی می‌توان به شبکه‌ای شدن،

هوشمند شدن، تعاملی شدن، فشردگی زمانی و مکانی و درجه‌ای شدن اشاره کرد (فیروزآبادی، ۱۳۹۹، ص. ۲۲).

۱-۳- ارتباط مجازی

در نکته مقابل ارتباط واقعی شکل دیگری از ارتباط غیرحضوری وجود دارد، که حاصل دوران مدرنیته می‌باشد و دامنه آن روزبه‌روز گسترده‌تر شده و توسعه می‌یابد. با ورود شبکه سایبر و گسترش فضای مجازی، انسان امروز به واسطه ارتباطات نامرئی احاطه شده و هر روز واقعیت فیزیکی خود را به‌عنوان یک سوژه انسانی از دست می‌دهد و به شیء ناپیدا و پنهان شده در پشت خطوط و امواج الکترونیکی و پرتوهای نوری تبدیل می‌شود که گاه تنها صدایی از خود به جا می‌گذارد (فیروزآبادی، ۱۳۹۹، ص. ۲۲).

۱-۴- قاعده فقهی

در کتاب قواعد فقهیه آمده است: «قاعده فقهی قواعد کلی است که در ابواب و موضوع‌های مختلف فقهی جریان دارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص. ۲۳). طبق تعریف شهید اول، قواعد فقهی احکام کلی هستند که مسائل و موضوع‌های مشابه از ابواب مختلف فقه را دربرمی‌گیرد (شهید اول، بی‌تا، ج ۱، ص. ۳). قواعد فقهی به اعتبار صیانت و ساختار به دو قسم قواعد منصوصه و قواعد اصطیادی تقسیم می‌شود. منظور از قواعد منصوصه قواعدی هستند که از عین نص گرفته شده و قاعده اصطیادی توسط فقها از مجموعه ادله اتخاذ شده است. قاعده ارشاد جاهل و قاعده نشر خوبی‌ها از نوع دوم است. قاعده ارشاد جاهل قاعده فقهی عام هست که در ابواب فقهی جریان دارد (عرفی، ۱۳۹۱).

۱-۵- جهل

کلمه جهل ریشه قرآنی دارد. نقیض علم و آگاهی (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص. ۱۲۹). یا به‌معنای بی‌اعتنایی و سفاهت می‌باشد. در اصطلاح جهل به دو زیر شاخه جهل مرکب و جهل بسیط تقسیم می‌شود (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص. ۸۱).

الف) «جهل بسیط» بدین معنا است که انسان چیزی را نداند؛ اما متوجه این جهل و نادانی خودش باشد، گفتنی است که جهل بسیط، ضد علم نیست بلکه تقابل میان آن دو، تقابل ملکه و عدم ملکه است و ممکن است به علم منجر شود.

ب) «جهل مرکب» به مواردی گفته می‌شود که انسان چیزی را نداند و متوجه این نادانی خویش نباشد بلکه اعتقاد دارد که در موضوع مورد نظر، آگاهی لازم را دارد، مانند کسانی که اعتقادات فاسد دارند و خیال می‌کنند به حقایق آگاه‌اند، درحالی‌که در واقع نادان‌اند (فرهنگ نامه اصول فقه، ۱۳۸۹).

۲- قاعده ارشاد جاهل

ارشاد از رشد است که به معنای هدایت و به حق رهنمون کردن است (معین، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۰۱). مقابل رشد، غی قرار دارد که به معنای هدایت به بیراهه است. ارشاد یعنی هدایت و رهنمون کردن به سوی حق می‌باشد. ارشاد اعم از تعلیم است و شامل اعلام نیز می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۱). طرق و شیوه‌های ارشاد در گفتار منحصر نیست بلکه با حرکت، اشاره و یا عمل آگاهی دادن و تعلیم حاصل می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۱). گاهی از این قاعده به وجوب اعلام کردن جاهل هم یاد می‌کنند (خویی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۰۱). برخی به عدم وجوب ارشاد قائلند (شب زنده‌دار، ۱۳۹۴). اگرچه قاعده ارشاد از قواعد مهم فقهی هست؛ اما آن‌گونه که شایسته است بدان پرداخته نشده است، درحالی‌که این قاعده در موارد متعددی از فقه کاربرد دارد. طبق این قاعده انسان مسلمان معتقد، نسبت به ساحت واقعی که امروزه بخش قابل توجهی از آن در به اصطلاح فضای مجازی سپری می‌شود، مسئول است. مسئولیتی که مبتنی بر آگاهی، علم و بینش صحیح است. چنین کسی در فضای مجازی همچون جهان واقعی حضوری مؤثر، هدفمند و برنامه‌ریزی شده دارد و در عرصه‌های تبلیغ و گسترش معارف دینی کنشگر فعال می‌باشد. از این رو قاعده ارشاد، قاعده‌ای راهگشا و بر خلاف جهت انفعال رسانه‌ای است. از منظر آموزه‌های دینی، استفاده از فضای مجازی بدون هدف‌گذاری خاص و صرفاً برای سرگرمی و گذراندن وقت نتیجه‌ای جز اتلاف عمر انسان و مبتلا شدن به معضلات آن در پی نخواهد داشت. مطابق با چنین

قواعد مسئولیت‌ساز می‌توان از قابلیت‌های فضای مجازی برای گسترش اخلاقی کردن ابعاد زندگی انسانی کمک گرفت. بررسی نصوص مربوط به این قاعده بیانگر این موضوع است که شریعت کاربرد این قاعده را فقط در احکام فردی منحصر ندانسته بلکه از نظر اجتماعی و کلان هم این قاعده مورد توجه بوده است (گلی شیردار و سلگی، ۱۴۰۰، ص. ۸).

مستندات قاعده ارشاد جاهل

۲-۱-آیات

۲-۱-۱-آیه نفر

«وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» (توبه/ ۱۲۲) و شایسته نیست مؤمنان همگی (به‌سوی میدان جهاد) کوچ کنند، چرا از هر گروهی از آنان، طایفه‌ای کوچ نمی‌کند (تا طایفه‌ای در مدینه بماند)، که در دین (و معارف و احکام اسلام) آگاهی یابند و به هنگام بازگشت به سوی قوم خود، آنها را بیم دهند؟! شاید (از مخالفت فرمان پروردگار) بترسند، و خودداری کنند.

آیه نفر یکی از مستندات مهم قاعده ارشاد است. در مورد اینکه آیا آیه با آیات مرتبط است و یا مستقل می‌باشد، نظرهای متفاوتی ارائه شده است. مرحوم علامه به‌صورت موجز طبق سیاق آیات معنای آیه را این چنین می‌فرماید: «جایز نیست همه به‌سوی جهاد هجرت کنند بلکه باید گروهی به امر جهاد رفته و گروهی باقی بمانند و این گروه که باقی ماندند به تفقه در دین بپردازند» (طباطبایی، بی‌تا، ج ۹، ص. ۵۵۰). دیدگاه علامه از این جهت که هم سیاق آیات حفظ شده و هم تفقه در دین مربوط به کسانی دانسته شده که به جهاد نرفته‌اند، صحیح‌تر به نظر می‌رسد. طبق نظر ایشان جهاد به جهاد مسلحانه و جهاد فکری تقسیم می‌شود.

برخی گفتند، سخن آیه مرتبط با انذار است؛ البته این نظر پذیرفته نیست؛ زیرا هر چند انذار غیر از علم است؛ اما لازمه تعلیم دین و آیین الهی انذار است (ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۷). در مورد تفقه در دین نیز نظرهای متفاوت است؛ اما نظر صحیح‌تر آن است که تفقه هم شامل

علم اجتهادی می‌شود و هم غیراجتهادی در هر حال طبق آیه فراگیری علم واجب است و تعلیم دادن آن به دیگران نیز وجوب دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۵۸). طبق نظر صاحب مجمع‌البیان فقه در آیه به معنای کسب علم است (طبرسی، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۲۵). بر طبق این آیه مسئولیت کلانی بر نهاد جامعه یا آحاد جامعه در قبال دیگران قرار داده شده است. یعنی هرکس نسبت به ارشاد دیگران مکلف است. خاصه در موضوع‌های نوپدید که دانش و آگاهی مردم نسبت به آن اندک، از طرفی جاذبه‌های آن بسیار است؛ لذا افراد زیادی جذب این فضا می‌شوند بدون آنکه دانش صحیح استفاده از آن را بدانند عدم آگاهی موجبات خسارت و آسیب‌دیدگی استفاده‌کنندگان از این فضا را چند برابر می‌کند. پس طبق این آیه افراد وظیفه کسب دانش در این عرصه و هدایت و ارشاد سایرین را به نحو اکید دارند.

۲-۱-۲- آیه سؤال

آیه «فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ» در دو جای قرآن آیه ۴۳ سوره نحل و آیه ۷ سوره انبیا آمده است. هر دو آیه به‌رغم تفاوت‌های اندک شبیه هم هستند. در آیه سؤال محور تعلم و یاد گرفتن است، لکن یاد گرفتن ملازم با این است که کسانی که اهل ذکر هستند باید یاد بدهند (اعرافی، ۱۳۹۱). طبق این نظر، استناد به این آیه مدول التزامی آن است به این نحو که ایجاب سؤال از کسی با ایجاب جواب بر آن کس ملازمه دارد (مصطفوی، ۱۳۹۵). در روایات متعددی که از ائمه علیه‌السلام رسیده است اهل ذکر را امامان معرفی کرده‌اند (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، صص ۵۵-۵۶). در برخی منابع ذکر شخص پیامبر(ص) می‌باشد (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، صص ۵۵-۵۶؛ البته اهل ذکر شامل همه افراد مطلع و آگاه در همه زمینه‌ها را دربرمی‌گیرد ولی از آنجاکه قرآن نمونه بارز یادآوری و علم و آگاهی است به آن ذکر اطلاق شده است. شخص پیامبر(ص) هم مصداق روشن ذکر می‌باشد؛ اما قبول این نکته منافاتی با عمومیت آیه ندارد؛ لذا فقها در مباحث مربوط به اجتهاد و تقلید و پیروی در مسائل دینی از آگاهان و دانایان به این آیه استناد کردند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۷۰).

۲-۱-۳- آیه کتمان

حدود ۱۰ آیه در باب حرمت کتمان علم وجود دارد. یکی از این آیات، آیه ۱۵۹ سوره مبارکه بقره می‌باشد: «إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ»: گروه (از علمای اهل کتاب) که آیات واضح و هدایتی را که فرستادیم کتمان نمایند بعد از آنکه آن را برای (هدایت) مردم در کتاب آسمانی بیان کردیم، آنها را خدا و تمام لعن‌کنندگان (از جن و انس و ملک) نیز لعن می‌کنند. آیه کتمان و آیه نفر در دایره وسیع با هم منطبق هستند؛ اما در آیه کتمان یک عنایت خاصی وجود دارد و ارشاد خاصی را الزامی می‌کند؛ ارشادی که از کتمان بیرون بیاید (عرفی، ۱۳۹۱). در شأن نزول آیه آمده است که عده‌ای از مسلمانان به نزد یهود رفتند و درباره کتابشان سؤال‌هایی پرسیدند. آنها با اینکه پاسخ سؤال‌ها را می‌دانستند، کتمان کردند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۵۴۷)؛ البته معنای آیه حکم کلی است برای تمام کسانی که حقیقت را می‌دانند و از بیان آن طفره می‌روند چنین کسانی با شدیدترین لحن مورد عتاب آیه قرار می‌گیرند. از مفاد آیه این‌گونه برداشت می‌شود که وجوب تبلیغ اطلاق دارد و منوط به سؤال فرد جاهل نیست (گلی شیردار و سلگی، ۱۴۰۰، ص ۸).

۲-۲- ادله روایی

روایات متعددی بر لزوم تعلیم و آموزش دلالت دارند. مفاد این دسته از روایات این است که انسانی که پایه‌گذار رفتار و سنت نیکو باشد در امتداد موج آن سهیم است. یکی از مهمترین مصادیق این روایات آموزش و آگاهی دادن به افرادی است که مطلع نیستند. کاربرانی که وارد فضای مجازی شده و بناگاه با شبهات و تردیدهای متعدد و متنوع مواجه می‌شوند به‌نحوی که بیم از دست دادن ایمان و عقایدشان می‌رود، تبیین صحیح این شبهات سنت نیکویی است که می‌تواند ضمن آگاهی‌بخشی الگوی مناسبی برای مسئولیت‌پذیری افراد باشد. خصوصاً در فضاهایی که هر لحظه امکان وقوع در گرداب‌های اعتقادی و معنوی وجود دارد.

از امام صادق(ع) روایت شده: «مَنْ عَلَّمَ خَيْرًا فَلَهُ مِثْلُ أُجْرٍ مَنْ عَمِلَ بِهِ قُلْتُ فَإِنْ عَلَّمَهُ غَيْرَهُ يَجْرِي ذَلِكَ لَهُ قَالَ إِنْ عَلَّمَهُ النَّاسَ كُلَّهُمْ جَرَى لَهُ قُلْتُ فَإِنْ مَاتَ قَالَ وَإِنْ مَاتَ»:

کسی که بدی‌گری چیزی آموزد برای اوست مثل پاداش کسی که به آن عمل کند. عرض کردم: اگر باز بدی‌گری آموزد همین پاداش برای او هست؟ فرمود: اگر به همه مردم بیاموزد همان ثواب درباره او جاریست، گفتم: اگرچه معلم بمیرد فرمود: اگرچه بمیرد (کلینی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۵). از امام باقر(ع) چنین نقل شده: «مَنْ اسْتَنْ بَسَنَةً عَدَلَ فَاتَّبَعَ كَانَ لَهُ أَجْرٌ مَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْتَقِصَ مِنْ أُجُورِهِمْ شَيْءٌ وَ مَنْ اسْتَنْ سَنَةً جَوْرًا فَاتَّبَعَ كَانَ عَلَيْهِ مِثْلُ وَزْرِ مَنْ عَمِلَ بِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْتَقِصَ مِنْ أُوزَارِهِمْ شَيْءٌ»؛ کسی که سنت عدلی ایجاد کند و از آن پیروی شود همانند پاداش کسانی را که به آن عمل می‌کنند خواهد داشت، بی آن که از پاداش آنها کم شود و کسی که سنت ظلمی بگذارد و از آن پیروی شود همانند گناه کسانی که به آن عمل می‌کنند خواهد داشت، بی آن که چیزی از گناهان آنها کاسته شود (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۷۳).

به روایت دیگری هم در باب تعلیم و دیگران اشاره می‌کنیم که مفاد آن تشویق و ترغیب به رفتار آگاهی‌بخش می‌باشد. امام صادق(ع) می‌فرماید: «کسی که مطلب خوبی به دیگران آموزش دهد اجر کسی که به این عمل می‌کند را دارد»، یعنی اجر شاگردان هم به او می‌رسد. طبق این حدیث اگر آن فرد بمیرد و واسطه‌ها ادامه پیدا کند باز هم شخص اول از آموزش خود منتفع می‌شود (عرفانی، ۱۳۹۱).

تمام این احادیث انگیزه و اشتیاق آموزش و تعلیم و کمک‌رسانی فکری و اعتقادی را در میان افراد جامعه ایجاد می‌کند و مانع از بی‌تفاوتی نسبت به سرنوشت هموعان می‌شود. در عصر حاضر توجه به معانی و مفاهیم این احادیث بسیار کارگشا خواهد بود. امام باقر(ع) می‌فرماید: «مَنْ عَلَّمَ بَابَ هُدًى فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِ مَنْ عَمِلَ بِهِ وَ لَا يُنْقَصُ أُوْلِيكَ مِنْ أُجُورِهِمْ شَيْئاً»؛ اگر دری از هدایت را به دیگری بیاموزد، فلّه مثلّ اجرّ منّ عملّ به، عین کسی که از او یاد گرفته به او می‌دهند، و لا ینقصّ اولئک منّ أجورهمّ شیئاً، این اجری که به او می‌دهند بدون اینکه از اجر شاگردش کم شود، و من علمّ باب ضلال، اگر چیز بدی را آموزش دهد، یک فساد و عقیده باطل یا انحراف اخلاقی و .. را یاد دهد، مثل مثلّ أوزار منّ عملّ به و لا ینقصّ اولئک منّ أوزارهمّ شیئاً (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۵).

هرچند از این روایت وجوب تعلیم و آموزش دیگران مستفاد نمی‌شود؛ اما رجحان

مطلق تعلیم کار خیر را دربرمی‌گیرد.

طبق این روایت تعلیم و یاد دادن به دیگران مسیر خیر و سعادت را به سوی انسان می‌گشاید. گاه انسان کار خیری را به دیگری آموزش می‌دهد و این آموزش زنجیره‌وار و پیوسته به افراد مختلف منتقل می‌گردد. ظرفیتی که در فضای مجازی مهیا است. مبلغان دینی می‌توانند از راه فضای مجازی محتوا و مفاهیم دینی را به نحو گسترده‌تری به همه جوامع بشری ابلاغ نمود و از این مسیر پیام و محتوای اسلامی را به گوش سایرین رسانند. روایت دیگری نیز هست که از پیامبر(ص) نقل شده، که می‌فرماید: «الدَّالُّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۸۰). راهنمایی‌کننده به سوی خیر و نیکی همانند عمل‌کننده به آن است. مضمون این حدیث، تأکیدی بر روایت قبلی است. طبق این روایات اگر موضوع علم ضروری و اساسی و مبنایی باشد به نحوی که منشأ خدمات اجتماعی بشری و اخلاقی گردد به همان میزان ارزش تعلیم افزایش خواهد یافت به نحوی که فرد آموزش‌دهنده همواره در ثواب نیک رفتار سایرین شریک می‌شود.

برخی روایات در ذیل آیه ۳۲ سوره مائده وارد شده است، به موضوع تعلیم و ارشاد اشاره می‌نمایند. آیه ۳۲ مائده می‌فرماید: «مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا». این آیه در دلالت اولی خود، فقط قتل و احیاء فیزیکی و طبیعی را شامل می‌شود؛ اما روایات ذیل آیه منظور از زنده کردن انسان‌ها را تعلیم و تربیت ذکر می‌کند. از جمله این روایت: عن أبي عبد الله (ع) قال: «قلت له قول الله تبارك و تعالی مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا فقال من أخرجها من ضلالة إلى هدى فقد أحيها و من أخرجها من هدى إلى ضلال فقد قتلها». حضرت در توضیح آیه می‌فرماید: احیاء، حفظ جان دیگران نیست بلکه حفظ اعتقاد است کسی که او را از ضلالت به هدایت بیاورد، احیاء کرده است.

۳- کاربرد قاعده ارشاد جاهل در فضای مجازی

بشر در عصر حاضر با پدیده نوظهوری به نام فضای مجازی مواجه شده است. پدیده‌ای

که هم‌اکنون جز لاینفک زندگی هر انسانی است. فضای مجازی تمام عرصه‌های زندگی آدمی را تحت تأثیر خود قرار داده، از این‌رو بی‌توجهی و غفلت از این پدیده آسیب‌ها و صدمه‌های جبران‌ناپذیری برای جامعه در پی خواهد داشت. از یک‌سو این فضا در گسترش آموزش، توسعه فرهنگ، ارتقای فعالیت‌های بازرگانی و اقتصادی، مشارکت سیاسی و تعاملات میان‌فرهنگی ابزار قدرتمند به‌شمار می‌رود؛ اما از سوی دیگر همین ابزار عاملی است برای فروکاستن از ارزش‌های اخلاقی، بی‌توجهی به مبانی دینی و گسترش بی‌اخلاقی در جامعه که در نهایت موجب انحراف و دوری جامعه انسانی از نظام اخلاقی و ارزشی الهی می‌گردد. فضای مجازی دنیای دروغین نیست بلکه بازتابی از جهان واقعی است؛ لذا انسان در این فضا همچون دنیای حقیقی مسئولیت دارد و نمی‌تواند نسبت به مخاطرات و آسیب‌های گاه خارج از کنترل آن بی‌تفاوت بوده و مسئولیت دینی و الهی خود را فراموش نماید. هر فردی با اتکا به عقل، دین و اخلاق و در پرتو رهنمودهای صادره از ناحیه شارع همچون قاعده ارشاد که مستند به آیات و روایات است، در این فضا ورود کرده و در حد توان از آسیب‌های این پدیده نوین پیشگیری نماید. از آنجاکه برخی افراد فعال در فضای مجازی نسبت به آموزه‌های دینی یا آسیب‌های آن بی‌اطلاع و یا کم‌اطلاع هستند با استناد به این قاعده هدایت و راهنمایی‌شان بر افراد عالم و آگاه واجب است و طبق قاعده، ارشاد جاهل در احکام الزامی وجوب دارد. همچنین در موضوع‌هایی که برای شارع اهمیت داشته و نسبت به ترک آن رضایت ندارد این وجوب همچنان ادامه خواهد داشت (گلی شیردار و سلگی، ۱۴۰۰، ص. ۲۰).

نتیجه‌گیری

نوشتار حاضر درصدد بود قواعد فقهی مرتبط با مسئولیت در فضای مجازی را تبیین کند. با مراجعه به آیات قرآن و روایات قاعده فقهی اصطیادی یعنی قاعده ارشاد مورد بررسی قرار گرفت. مهمترین مدارک و مستندات این قاعده آیات نفر، سؤال و کتمان و ادله روایی، آیات ۱۰۴ آل عمران، و ۳۳ سوره فصلت است. طبق آیه نفر به‌عنوان مهمترین سند قاعده ارشاد، فراگیری علم واجب است و تعلیم آن به دیگران نیز وجوب دارد. روایات متعدد نیز

بر این قاعده دلالت دارند. در جامعه اسلامی و مکتب شیعی اولین چیزی که باید به آن پرداخته شود شناخت وظیفه و مسئولیت است. پس از آنکه مسئولیت خود را شناختیم باید آن را اجرایی کرده در مسیر تحقق آن گام برداریم. طبق این قاعده هر یک از مسلمانان نسبت به دیگران مسئول است. این مسئولیت در فضای مجازی به‌رغم ضرورت به‌کارگیری و استفاده از آن به جهت اسبب و مخاطرات موجود، دوچندان می‌شود.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). *من لایحضره الفقیه*، مصصح: علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان‌العرب*، بیروت: دار صادر.

اعرافی، علیرضا (۱۳۹۱). *درس خارج فقه تربیت*، به نقل از کتابخانه مدرسه فقاها.

امامی، محمدحسین (۱۳۹۶). *اخلاق در فضای مجازی*، اصفهان: سیمای فلق.

خویی، سیدابوالقاسم (بی‌تا). *مصباح‌الفقاهه*، به نقل از کتابخانه مدرسه فقاها.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۹۰). *لغتنامه*، تهران: دانشگاه تهران.

ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۹۷/۱/۲۰). *درس خارج کلام*، به نقل از کتابخانه مدرسه فقاها.

شب‌زنده‌دار، محمد مهدی (۱۳۹۴). *درس خارج فقه*، به نقل از کتابخانه مدرسه فقاها.

شهید اول، محمد بن مکی (بی‌تا). *القواعد و الفوائد*، به نقل از کتابخانه مدرسه فقاها.

طباطبایی، محمدحسین (بی‌تا). *تفسیر المیزان*، به نقل از کتابخانه مدرسه فقاها.

طبرسی، (.) *مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن*، به نقل از کتابخانه مدرسه فقاها.

عاملی، سعیدرضا (۱۳۸۲). *دو جهانی شدن و آینده جهان. نامه علوم اجتماعی*، ش ۶۹ و ۷۰.

عروسی حویزی، عبدعلی (۱۴۱۵ق). *تفسیر نور‌الثقلین*. مصصح سیدهاشم رسولی

محلّاتی، تهران: اسماعیلیان.

عمید، حسن (۱۳۸۰). *فرهنگ فارسی*، تهران: اشجع.

فرهنگ‌نامه اصول فقه (۱۳۸۹). قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، معاونت پژوهشی،

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

فیروزآبادی، ابوالحسن (۱۳۹۹). *تحول در عصر فضای مجازی*، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).

قرشی، سیدعلی اکبر (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵). *اصول کافی*. ترجمه محمدباقر کمره‌ای، قم: بی‌نا.

گلی شیردار، محمدحسن و سلگی، امین (۱۴۰۰). *بررسی فقهی قاعده ارشاد و نقش آن در تربیت فرزندان، نشریه فقه و حقوق، ش ۵*.

مصطفوی، کاظم (۱۳۹۵). *درس خارج اصول*، ۱/۱۶، ۱۳۹۵.

مطهری مرتضی (بی‌تا)، *جهان بینی توحیدی*، به نقل از کتابخانه مدرسه فقاقت.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). *پیام قرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

ورام بن ابی فراس (۱۴۱۰ق). *مجموعه ورام*، قم: مکتبه الفقیه.